

Tragedija ludbreških Židova

Ove (1986) godine završava stota obljetnica formiranja ludbreškog kotara. Njim je tada obuhvaćeno 6 općina i to: Đelekovec, Koprivnički Ivanec, Ludbreg, Mali Bukovec, Martijanec i Rasinja. Tu je živjelo oko 35.000 stanovnika.

Sam centar je malo naselje. Ovdje živi 1300 stanovnika, a cijelo mjesto ima 180 kućnih brojeva. (U ovaj broj uključen je i Ludbreški vinograd zajedno s Crnoglavcem.)

Stanovnici su većinom poljoprivrednici uz znatan broj obrtnika. Sad ovamo sele brojni činovnici. Ludbreg ima kotarski ured, kotarski sud, katastar, grunтовnicu i općinsku upravu. Brojni su i vlastelinski namještenici. Tada su u većem broju počele pristizati i židovske porodice. One imućnije nastanjuju se u Ludbregu, a siromašniji njihovi sunarodnjaci po selima. U prvo vrijeme bave se trgovinom ili su gostioničari. Naši Podravci primaju ih s nepovjerenjem, ali oni se ipak uključuju u privredni, kulturni i politički život ove sredine, ostaju ovdje i prilagođuju se prilikama.

S ostalim našim građanima dočekali su i slom Austro-Ugarske monarhije i ušli u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Tada su oni već imućni ljudi, i spadaju (većinom) među »veleporeznike«.

Prema tome imaju veću riječ od mnogih siromašnijih građana, ne samo u lokalnoj upravi, već i u općinskoj.

Poznato je da je stara Jugoslavija u rukama beogradske klike bila majka vladajuće klase, a većina naroda ostala je obespravljena. U takvim prilikama nastala je vrlo jaka opozicija. Koliko su duhovi u toj državnoj zajednici bili razjedinjeni vidi se po tome što su za samih deset godina formirane, ni manje, ni više, već četrdeset-dvije političke stranke, a one su se neprestano sukobljavale i stvarale zao duh među građanima.

Političke strasti zahvatile su i ludbreški kotar, klijevku i srce Radićeve republikanske seljačke stranke. Uz rijetke iznimke, narod ovog kraja diše Radićevim duhom, ali u njegovoj stranci nema Židova – osim dvojice, trojice. Ostali se opredjeljuju za prorežimske kandidate što u očima naroda baca na njih crnu sjenu. Političke strasti dovele su konačno do rascjepa ludbreške općine. Iz stare općine izdvojen je Ludbreg, Ludbreški Vinograd, Duga Rijeka, Mala Rijeka i Ludbreški Ivanac pod nazivom, »Ludbreg Trg«. Ostala sela, pa i ona najbliža, bila su administrativno i dalje u starom sastavu, sada odijeljena od Ludbrega. Prva općine nije imala ni zakonom predviđen broj stanovnika od 3000, a u staroj je ostalo više od 9000. Budući da je ta podjela izvršena u vrijeme protunarodnih režima bilo je jasno da se time nastojalo dobiti jednu prorežimsku općinu (1938. godine).

Nedugo iza toga unutar Kraljevine Jugoslavije stvorena je Banovina Hrvatska. Proglašena je 26. kolovoza 1939. g. Uz hrvatsko i srpsko stanovništvo koje je brojilo 21.514 st. bilo je tu 0,72 % Židova. U ludbreškom kotaru ima ih 37 porodica.

Židovi su sačinjavali posebnu grupu kojoj je uz vjeru vezana i nacionalna pripadnost. Iako malobrojni, oni su u svojim rukama držali svu trgovinu i bili su glavni novčari ne samo u ludbreškom kotaru, već bi se moglo reći i širom Hrvatske. Proizvodnim zanimanjima nisu se bavili. U Ludbregu su vodili dvije dobro uhodane odvijetničke kancelarije (dr Spiegler – Spigler i dr Schlesinger – Slezinger). Kratko vrijeme bio je ovdje liječnik dr Zor. Jedan jedini Izraelita radio je sam kao pekar, a to je bio Branko Weis (Vajs) u Malom Bukovcu. U svakom većem selu bile su židovske krčme i dućančić. U Ludbregu je jedini Sandor Pajtaš više orijentiran na poljoprivredu, a gostionica mu je usputno zanimanje.

I ostali Židovi imaju »varoške vrte« ili po koji vinograd. Sve to obrađuje domaća sirotinja za malu plaću.

Za pripadnike ove nacionalne skupine narod pozna samo jedan naziv: Židov, što dolazi od francuske riječi Jud, a čita se Žüd. Judeja je bila zemlja Judinog plemena, jednog od dvanaest plemena izabranog naroda, kakvim su se Židovi uvijek smatrali. Njihova je povijest dobro poznata iz Biblije i može se pratiti sve od 2000. godine stare ere. Preživjeli su ropstvo egipatsko, babilonsko, asirsko, perzijsko, sirijsko i gospodarstvo rimsko. 70. godine, nakon neuspjelog ustanka protiv Rimljana, razoren je židovski glavni grad Jerusalem i hram u njemu, simbol njihove vjere i naroda, najveća svetinja čitavog naroda.

Stotinu tisuća Židova odvedeno je u Rim. Neki od njih završili su u rimskoj areni kao hrana divljih zvijeri, drugi su rasprodani u ropstvo i tako raspršeni po rimskim pokrajinama: Galiji, Hispaniji, Africi i drugima.

Razorenjem hrama nestaje židovsko vjersko i narodno svetište i središte, ali i ovako raspršeni, obespravljeni, oni su sačuvali uvijek identitet: ostali su poseban narod. Tu njihovu svijest podržavala je vjera i uvjerenje da su oni narod Bogom izabrani, narod koji će se nakon mnogih stradanja i opet vratiti u zemlju obećanu, jer je prvi njihov zakonodavac Mojsije tako napisao: »... tada će Jahve, Bog tvoj vratiti tvoje izgnanike: smilovat će se tebi i opet će te sabrati između svih naroda među koje te bude rastjeravao... Jahve, Bog tvoj dovesti će te u zemlju koju su posjedovali oci tvoji, da je zaposjedneš; učinit će te brojnijim i sretnijim od očeva tvojih.« (Riječi su upravljene Izraelu)

Više negoli ovo obećanje, davala je izraelskom narodu snagu vjera u dolazak moćnog židovskog kralja, Mesije, koji će izbaviti svoj narod, pribaviti mu neviđenu slavu i moć i raširiti će svoje gospodarstvo po cijelom svijetu.

Tokom srednjeg vijeka kršćanstvo se raširilo cijelom Evropom, a s njim i mržnja na Židove. Iako je ropstva nestalo, oni su i dalje ostali prezreni, obespravljeni: nisu smjeli stanovati gdje bi željeli, a niti su smjeli držati zemljišni posjed. U evropskim gradovima žive odjeljeni od ostalih stanovnika u tzv. getima. Tu se mogu baviti obrtom, ali samo za potrebe svoje zajednice. Zanatski

1. Braća Scheyer na službenom putu

cehovi ne primaju obrtnike – Židove u svoja udruženje. Tom narodu nije preostalo ništa drugo već jedino trgovina, a s njom je povezan i novčani kapital. Baveći se kroz stoljeća takvim poslovima, mnogi su se silno obogatili. To su mogli tim lakše što je većina kršćana uzimanje kamata na zajam, ili profit u trgovini, smatrala nepoštenim i griješnim poslom. Prepuštali su to prezrenim Židovima, a ovi su u tome bili vrlo vješti: prihvatili su svaku priliku i zadovoljili se i najmanjim dobitkom. Poslovi su prelazili od oca na sina, a time je rasla i glavica što je većinom drže u tajnosti, i to s pravom. Njihovi kršćanski susjedi često su se vrlo nekršćanski ponijeli spram njih: razgrabili bi im mukom stečenu imovinu i nerijetko bi ih i zlostavljali.

I kod nas su Židovi duga stoljeća bili podvrgnuti istim opasnostima. U pojedinim gradovima su morali plaćati taksu tolerancije da bi mogli mirno boraviti i baviti se svojim poslom. Međutim, nikad nije pojedinim mračnim tipovima bilo teško nahuškati sebi slične protiv njih. Novopridošli jedva da su se mogli nadati da će im se dozvoliti boravak u novoj sredini. Koncem XVIII vijeka npr. u Varaždinu smjelo je stanovati samo 13 porodica – i to samo u varošu. Istom od 1794. mogli su dobiti dozvolu boravka na području tvrđave, tj. pod jurisdikcijom grofova Erdödyja. Profesor Julije Janković, pisac povijesti Županije varaždinske, ostavio nam je ovu bilješku: »Kao prije tako i sada bio je položaj Izraeličana, po cijeloj županiji vrlo nestalan. Još 1797. bili su svagdje držani za beskućnike, skitalice i ljude koji uopće nikamo ne spadaju.

1793. morao je Židove sam kralj zaštititi, pošto su se izravno na njega obratili molbom za obranu od nasilja kod prodaje robe na sajmovih i tržištu u gradu Varaždinu. Zato naloži kralj županiji da ima sve Židove koji su u gradu i koji na sajmove dolaze, braniti, ako bi se na njih neprijateljski navajljalo«.

Na drugom mjestu dodaje ovo: »Židovi nisu imali svoje primalje, već su kod njih primaljski posao obavljale kršćanke. Ove su si često dozvoljavale novorođeno dijete odmah i krstiti. Događalo se je to poglavito u našoj županiji, pak je stoga Namjesničko vijeće bilo prinukano posebnom naredbom zabraniti ovakav postupak bez privole roditelja«.

Odnosi spram Židova bili su tada po cijeloj Evropi isti kao kod nas. Takav neljudski postupak opravdavali su primitivci parolom: »Židovi su ubili Isuša«.

Do cara i kralja Josipa II (1780–1790) Izraeliti nemaju ni obiteljska imena (prezimana). Nazivaju se npr. ovako: Izak Levijev, Josip Jonin, Josip Judin, Jona Jakobov, Mojsije Abrahamov, David Elijev itd.

I sami carski činovnici kojima je naredeno da im nadjenu prezimana izivljavaju se na njima slažući čudne kovanice kao što su na primjer ove: »Blumental (cvjetna dolina); Wiesental (Vizental) livadna dolina; Eisenhut (Ajenhut) = željezni šešir; Rosenkranz (Rozenkranz) = vijenac ruža; Lövenstein (Lovenštajn) = lavski kamen; Hirschsohn (Hiršon) = sin jelena; Rothschild (Rotšild) = crveni štit; Dreifuz (Draifus) = tronožac i tako dalje.

Od vremena do vremena bi u pojedinim zemljama Evrope izbili krvavi progoni kojima je bila svrha da se Židovi istrijebe, a njihovom imovinom saniraju ugrožene državne financije. Trijebila ih je španjolska inkvizicija – i mnogi su izdahnuli na mučilima; progonila ih je carska Rusija; bili su prezreni i progonjeni u Njemačkoj. Povremeno su doživljavali neugodnost u Poljskoj, davili su ih i Arapi na Bliskom istoku, pljačkali turski begovi i age. Za njih nije bilo trajnog mira i pravo je čudo što se taj narod održao do naših dana.

Ali, vratimo se u naš kraj!

Postavlja se pitanje odakle su došli naši, ludbreški Židovi? Oko 1810. u Ludbregu je samo jedna jedina porodica sa 9 članova prezimenom Deutsch (Dojč). Jasno, vlastitu kuću nema, (niti je tada smije imati) već stanuje u velikoj vlastelinskoj kući na lokaciji donajšnjeg Općinskog komiteta Saveza komunista. Našto kasnije tu se spominju Hirschli (Hiršli). Nakon Bečovog apsolutizma dolaze Scheyeri (Šajeri), pa zatim pomalo drugi.

Sudeći po materinskom govoru većina je došla s njemačkog govornog područja, a samo neki iz Mađarske. To bi bili, prema sačuvanoj tradiciji u porodici, Mosesi (Mozesi), Grünfeldi (Grinfeldi) i Pajtasi (Pajtaši), jer je njihov materinski jezik bio mađarski.

Službeni naziv za Židove bio je u starije doba: Izraelite ili Mojsijevci. Riječ Izraelita izvedena je od imena Izrael što znači borac božji.

Mojsije je bio vođa izraelskog naroda koji je izveo Židove iz egipatskog ropstva, pa se po njemu zovu Mojsijevci.

Židovi su sami sebe zvali Hebreji (u Srbiji Jevreji). Riječ Hebreji izvedena je od starohebrejskog glagola ever, što znači prelaziti. U ovom slučaju: ljudi koji su prešli rijeku Eufkrat. Oni su kao nomadski stočari iz Mezopotamije došli u Kanaan i tu su živjeli među drugim Semitima. Kanaan je zemlja s obje strane Jordana. Rimljani ju zovu Palestina. Danas je Palestina podijeljena na tri države: Izrael, Libanon i Jordan. Dakle, Hebreji i danas djelomično nastavaju svoju staru domovinu. Obnovili su i svoj hebrejski jezik kojim su pisane njihove prastare obredne knjige. Vjera ih je održala i sačuvala od asimilacije s drugim narodima. I naši ludbreški Hebreji su bili pobožni ljudi. Svake subote okupljaju se oni u svojoj sinagogi. Tu bogomolju mještani zovu templin. Uz nju je stan za njihovog rabina (učitelja vjeronauka). On ovdje podučava njihovu djecu i vodi obrede u određene dane. Zadnji rabin, Leopold Deutsch (Dojč) bio je više od trideset godina sudski zakleti tumač za mađarski i njemački jezik. Koncem XIX stoljeća tražila je židovska bogoštovna općina da bi se jednom tjed-

no vjeronauk za njezine male i mlađe pripadnike održavao u prostorijama ludbreške pučke škole. Međutim, odgovoreno joj je kratko i jasno: »Škola je građena za kršćansku mladež«.

Ludbreški Židovi bili su ne samo spretni poslovni ljudi, već su mnogi od njih vrlo aktivno sudjelovali u raznim društvima. Bankar Vilim Scheyer (Šajer) često je novcem pomagao Ludbrešku gospodarsku podružnicu. Članovi njegove porodice rado su davali beskamratne zajmove ludbreškom Dobrovoljnom vatrogasnom društvu. Kad je nastala kobna NDH naredio je ustaški logornik DVD-u u Ludbregu da se članovi – Židovi moraju izbaciti iz društva, ali vatrogasci to nisu htjeli učiniti. Radije su se izvrgli bijesu logornika Škrnjuga. Židovska mladež sudjeluje i u diletantskoj kazališnoj družini, a trgovac Rudica Apler bio je dugogodišnji predsjednik ludbreškog Kulturno-povijesnog društva.

Dr Oton Spiegler (Spigler) još u vrijeme studija održavao je analfabetske tečajeve, bio je član ludbreške čitaonice i pjevačkog zbora »Podravina«.

Supruga odvjetnika Schlesingera (Šlezingera) često nastupa kao izvrsna pijanistica i pjevačica na priredbama u dobrotvorne svrhe. Kasnije joj se pridružuju sinovi Božo i Vlado, vješti violinisti.

U poljanečkoj čitaonici, u pjevačkom zboru i diletantskoj družini vrlo su aktivna braća Grünfeld (Grinfeld): Deži, Milan, te sestre: Greta i Zlata.

Kao imućni ljudi ovi naši građani mogli su si priuštiti i takvu kulturnu razonodu kakva većini mještana nije dostupna. Dok još nije bilo ni željezničke ni autobusne veze našeg kraja s većim centrima, oni bi odlazili na kazališne priredbe i koncerte u Varaždin ili u Koprivnicu, gdje je njihova bogoštovna općina nekoliko puta godišnje organizirala zabave s kulturnim programom.

Svojoj djeci mogli su Židovi dati relativno veću obrazbu negoli ostali građani. Prije prvog svjetskog rata njihova djeca polaze škole u Austriji, Mađarskoj ili Njemačkoj, da bi se kasnije kao poslovni ljudi mogli služiti stranim jezicima.

Židovi su bili većinom trijezni, štedljivi ljudi, radini i snalažljivi. Njihov se imetak stalno povećavao. U njihovim se rukama našao velik kapital, te su često bili vjeronici i okrunjenim glavama. Američki Židovi austrijskog porijekla spasili su austrijskog cara Franju Josipa i njegovu državu od konačne propasti, tj. svojim su novcem tu propast na kratko vrijeme odgodili. Za tu uslugu u cijeloj Habsburškoj monarhiji Židovi su pred zakonom izjednačeni i s ostalim državljanima. Kao imućni građani ubrzo su izbili u vrh vladajuće klase. Od propalih plemića oni kupuju stare dvorce s ostatkom feudalnih posjeda da bi ih za kratko vrijeme rasprodali uz znatnu dobit. Uzimali su u zakup rudnike i šume, podizali tvornice, gradili čitave blokove kuća u gradovima. Uglavnom, oni su glavni bankari, industrijalci, ren-

2. Unutrašnjost ludbreške štedionice

tijeri i time stječu aktivno i pasivno pravo glasa što ga velika većina naroda za vrijeme Austro-Ugarske nije imala.

Doduše, naši Židovi nisu spadali među vrhunske bogatune, ali su i oni imali veća politička prava negoli siromašniji mještani koji su grupno izabirali po jednog izbornika, koji se onda opredjeljivao za određenog kandidata. Židovi su u velikoj većini podržavali vladajuće protunarodne režime, a to je izazivalo bijes širokih slojeva naroda, naročito u vrijeme bana Khuena Hedervarya, tvorca tog nepravednog izbornog zakona (1883–1903. godine). Njegove pristaše narod zove madžaroni, jer oni odobravaju sve protunarodne pothvate što ih on poduzima protiv interesa Hrvatske, a u interesu Madžarske.

Dugo potiskivana mržnja na madžarone i Hedervarya izbila je 1903. u pravu bunu. Širom Hrvatske okupljaju se seljaci, skidaju madžarske zastave, gaze grbove i osvećuju se madžaronima. Seljački pokret zahvatio je tada i ludbreški kotar.

Buna je izbila u lipnju 1903. godine (na ovom terenu, drugdje je već prije bilo demonstracija). 21. lipnja, naveče oko 9 sati, seljaci su došli u Ludbreg. Najviše ih je bilo iz Slanja, Hrastovskog i Kučana. Njima su se pridružili i Ludbrežani (obrnici i poljoprivrednici). Uz povike: »Dolje madžaroni! Dolje Hedervary!« – demonstranti su razbijali prozore na državnim ustanovama, skidali i demolirali grbove, a da im se nije nitko usudio oprijeti, pa ni žandari, a niti financi kad su demolirali njihove zgrade, a grbove zgazili i bacili u blato.

Madžarona ni jednog seljaci nisu dobili u ruke. Svi su se uspjeli za vremena sakriti, ali mnogi od njih pretrpjeli su veliku materijalnu štetu. Demonstranti su se u prvome redu oborili na Židove. Najveća šteta učinjena je bogatom trgovcu Vilimu Scheyeru. On je bio osnivač i direktor Ludbreške banke i štedionice. »Njegovom dućanu i podrumu učinjen je pravi lom: iz bačvi ispušteno je vino, rakija i petrolej, mast uništena, ostala roba bačena na ulicu« – piše kroničar Ivan Hrupaki u Spomenici škole ludbreške.

Slično su stradali trgovci Albert i Samuel («čoravi Sami») Scheyer, bankar Samuel Rosenberger i Josip Wirschohn trgovac i zakupnik maltarine i mostarine zbog koje se parbi općina ludbreška s knezom Edmundom Batthyanyjem (Bačanijem). Na red je došao hotel, tada svratište, »K crnom orlu«, vlasništvo ludbreškog vlastelinstva. Držao ga je u zakupu bogati Izraelita Klauer (Klauzer). Od hotela masa je krenula prema banci, provalila unutra, popalila službene knjige – i pošla dalje. Međutim, vatra je brzo ugašena, ali je ostala tajna tko je to učinio.

Nije ostala pošteđena niti židovska sinagoga. Ovdje su demonstranti našli rabina Lepolda Deutscha. Ništa mu se nije dogodilo. Naredili su mu da pregazi Bednju i ode na »svinjsku gmajnu« (pašnjak) gdje se lako mogao u grmlju sakriti. Ljudima, zacijelo, nije bilo do krvi. Glavne krivce: kralja, njegove ministre i bana i onako nisu mogli dohvatiti.

Iste te godine pošteđena niti židovska sinagoga. Ovdje su demonstranti našli rabina Lepolda Deutscha. Ništa mu se nije dogodilo. Naredili su mu da pregazi Bednju i ode na »svinjsku gmajnu« (pašnjak) gdje se lako mogao u grmlju sakriti. Ljudima, zacijelo, nije bilo do krvi. Glavne krivce: kralja, njegove ministre i bana i onako nisu mogli dohvatiti. Iste te godine skinulo je ludbreško vatrogasno društvo s položaja Samuela Scheyera. Upisalo mu se u grijeh što 4 godine nije sazivao godišnju glavnu skupštinu, i tako nije proslavljena dvadesetpeti godišnjica osnutka. U Đurđu tuže seoski glavari krčmara Marka Mitzkija (Mickija) da ometa katoličko bogoslužje time što za vrijeme mise u svojoj gostionici priređuje pijanke s glazbom. Na takvu prijavu kotarski predstojnik šalje upit župniku Stjepanu Horvatu i traži objašnjenje. Župnik kratko i jasno odgovara po prilici ovo: »Tužitelji su sami krivi što u selu imamo židovsku krčmu. Prije dvanaest godina oni su Mitzkiju više poklonili, negoli prodali seosko zemljište. Ja lično nisam čuo buku za vrijeme obreda, ali da se iz te krčme širi nemoral, to je istina«. Epilog tog sukoba bio je sljedeći: gostioničar je platio dvije krune globe – i sve je dalje ostalo po starom. Iz gostionice se povremeno i nedjeljom prije podne čula buka, a tužitelji – njegovi dužnici, pomirili su se s njim. On im je produljio mjenice. Ostao je ovdje do konca prvog svjetskog rata, obogatio se, a zatim je u Varaždinu otvorio veliku trgovinu tekstilne robe.

Kad su se već pomalo zaboravili teški dani iz 1903. godine sručila se na Izraelite nova nevolja, ovaj put pod imenom Zeleni kadar. A i taj ima svoju povijest. Rođen je za vrijeme prvog svjetskog rata (1914–1918), a svoje djelovanje nastavlja i nakon raspada Austro-Ugarske.

Prvi svjetski rat tražio je od našeg naroda velike žrtve. Samo iz Ludbreške rimokatoličke župe, (a to je Ludbreg i 9 najbližih sela) umrlo je na ratištu i po bolnicama više od 200 ljudi, 160 bilo je teško osakaćeno, 40 je netragom nestalo. Mnogi su se vratili teško bolesni. Ako se uzme da je na ratište pošlo oko 800 ljudi, onda su gubici u ljudstvu iznosili oko 50 %, i to onih u najljepšoj dobi. Ostale su udovice i gladna, gola, bosa siročad. Da bi sačuvali živu glavu, mnogi ratnici bježe u šume Hrvatske i Slavonije – i tu čekaju kraj rata.

Ovi ratni bjegunci, nazvani Zeleni kadar, u početku nisu nikoga dirali. Bore se samo protiv žandara koji ih nastoje pohvatati da bi ih i opet poslali na ratište. Kas-

3. Blanka Deutsch

nije su se od Zelenog kadra odvojile neke razbojničke družine i haračile po Slavoniji.

U našem kraju organiziranih bandi nije bilo, ali se po nekim selima pod imenom Zeleni kadar grupa ljudi oborila na trgovce, na imućnije mještane i vlastelinska imanja. Koliko je među njima bilo vojnih bjegunaca, teško je reći, ali već u rujnu 1918. kad još rat nije bio završen, grupe maskiranih ljudi opljačkali su židovske dućane u Hrzenici, u Đurđu i u Strugi. 1. IX 1918. opljačkani su Židovi – trgovci u Martijancu i Poljancu, a bili su prije siromašni negoli bogati. Zlo su prošli njihovi suplemenici Weis (Vajs) u Dubovici, Fischer (Fišer) u Kutnjaku i drugi Fischer u Selnici kojima je iz dućana odnesena sva roba.

3. XI 1918. planula je velika žitnica baruna Pavka Raucha u Hrastovljanu. Drugog dana vojska je ustrijelila jednog mladog čovjeka iz Hrzenice na tom zgarištu. Netko ga je prijavio kao glavnog podstrekača nereda. Dvorac i marof u Martijancu odsada čuva vojska.

Bukovečke trgovce čuvaju žandari i financijeri, a Ludbreg »Narodna zaštita«. Ludbrežani su načinili barikade na mostu i na svim prilazima u mjesto, jer se i ovdje očekivao napad. U dubokoj noći 3. XI 1918. pojavila se masa svijeta na mostu. Mještani su navalili vatrenim oružjem i prisilili ove pljačkaše na uzmak. Bilo je i ranjenih.

Kad je tih dana ludbreški trgovac, Izraelita Apler (da spasi imovinu) natovarivši dvojica kola tekstila i krenuo prema Varaždinu, iskočili su iza drveća kod Poljanca maskirani ljudi, razgrabili robu, i da stvar bude još gora, na mrtvo isprebijali jednog čovjeka.

Takvi i slični događaji bili su i drugdje, a bilo je i ubojstava. Ovaj nekorektni stav, (zapravo antisemitizam) više se nije opravdavao parolom: »Židovi su ubili Isusa«. Vojnici-povratnici raspirivali su mržnju krilatim: »Dok smo se mi borili i ginuli, Židovi su se bogatili kao liferanti vojne opreme i hrane za vojsku. Zavukli su se u magazine i bolnice i zakidali nas u svemu.«

Međutim u našem kraju nije bilo ni jednog vojnog liferanta – Židova. Otkup stoke za vojsku vršio je Madžar Pišta, sin vlastelinskog ovčara, mesar po zanimanju, popularno nazvan »Pišta bačica«. Toliko se obogatio da si je mogao priuštiti i ovakav luksuz: u društvu bi sjeo, izvadivši novčarku, iz nje po koju hiljadarku u koju bi stavio duhan i, dok su mnogi bili željni kruha, on bi pušio ovakve cigare. Kad bi se opio, »vinski pajdaš« bi mu govorili da on nije Hrvat, već Madžar, a on bi tada zarinuo zube u vlastitu ruku vičući: »Hrvatska krv«. Ali malo je bilo takovih koji bi tako ludo prosipali narodnu muku i nekoliko kapljica vlastite krvi – i još k tome isticali pripadnost narodu kojega su iz dana u dan izrabljivali. Židovi su se i nakon haraćenja Zelenog kadra održali. Imućniji su spremno pomagali osiromašene i tako su se ovi brzo oporavljali.

Njihova djeca polaze školu s hrvatskom i srpskom djecom i tu se već u djetinjstvu sklapaju rijetka, ali čvrsta prijateljstva. Rađaju se i ljubavi, ponajviše beznačajne. U Ludbregu je bankovni činovnik Ljudevit Vrančić više od trideset godina vodio ljubav s Gizelom, kćerkom rabina Deutscha, ali njezin otac nikako nije dozvolio da se ona uda za čovjeka druge vjere. Brak je sklopljen tek kad je Hitler počeo žestoko proganjati Židove – i to civilni. Vjenčali su se u međumurskom Podturnu 1940. godine. Ondje je još uvijek važio civilni brak prema starom mađarskom zakonu iz vremena Austro-Ugarske. Ni porodica Maksa Scheyera nije pristala na brak njihove kćeri Blaženke s mladim doktorom medi-

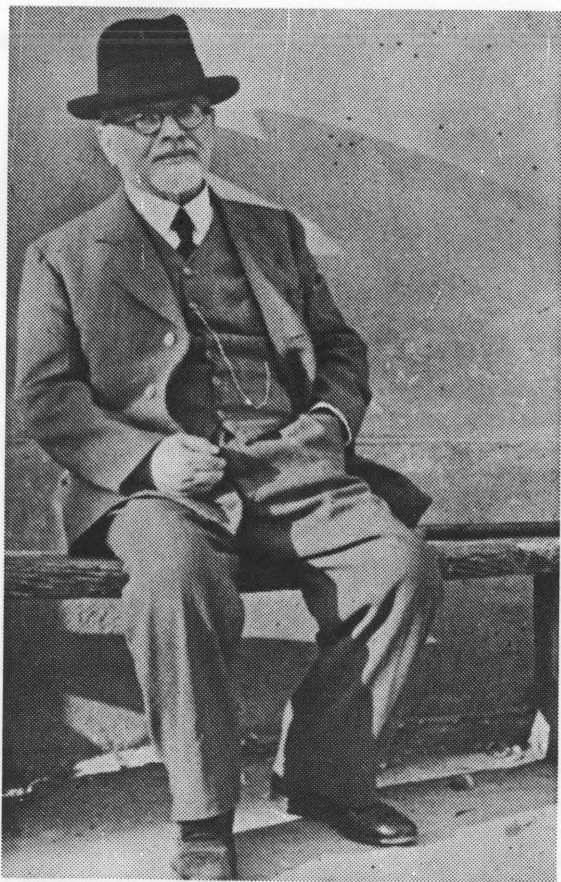
4. Dr Spiegler

cine Mihovilom Peričićem koji je u Ludbreg došao 1922. godine. Jedina iznimka bila je porodica Grünfeld u Poljancu. Dva brata i dvije sestre, dakle njih četvero, živjelo je u mješovitom braku, i moglo bi se reći u najboljem skladu. Selo ih je prihvatilo kao svoje u svemu ispravne mještane. Čak ih ni ustaše nisu dirale, što je pravo čudo.

Rečeno je već prije da su mnogi vlastelinski posjedi i dvorci došli u ruke bogatih Židova. I ludbreško imanje kneza Batthyanya konačno se našlo u njihovim rukama. Kupila ga je tvrtka Berger iz Zagreba za 7.000.000 dinara, a nakon raspodaje oranica, livada, šuma i staroga grada u blagajne ove firme ušla je trostruka svota. Cijene zemljišta bile su visoke, a seljaci nisu imali novca. Morali su se silno zadužiti u bankama, a te su bile u židovskim rukama.

Po nesreći vrijednost novca je sve više rasla, a cijene agrarnih proizvoda sve su više padale. Oko 1930. godine već se osjećaju posljedice velike svjetske krize. Seljaci više ne mogu davati niti kamate, a kamoli otplaćivati glavnice. Za sve te nećade mnogi iz naroda okrivljuju Židove. I opet se čuje nova optužba: »Židovi su stvorili krizu. Oni su krivi svemu zlu.« Iako su se kasnije prilike sredile, sjeme antisemitizma pustilo je već duboko korijenje.

1939. pojavio se u Ludbregu tekst pod naslovom: »Kupnja grada«. Anonimni autor obara se na poglavar-

5. Rabin Leopold Deutsch

stvo općine Ludbreg teškim optužbama. Evo zašto! 1939. godine navršilo se upravo dvije stotine godina kako je hrvatski sabor obećao da će u Ludbregu izgraditi kapelu u čast krvi Kristove, ako zemlja ostane pošteđena od kuge što se već pojavila u Moslavini. Kuga se nije dalje širila, ali niti obećanje nije izvršeno. Ostalo je pokopano u saborskim zapisnicima sve tamo od 1739. godine, dok ga napokon nije otkrio kanonik Dočkal.

Novac za gradnju kapele prikupljen je i sad je samo trebalo naći prikladno mjesto. Crkveni odbor odabrao je za gradilište mali prostor na sastavu varaždinske i preloške ceste. Na to je uskočila općina sa zahtjevom da se taj teren sačuva za smještaj velike cisterne (kake, to nije navedeno). Crkveni ljudi počeli su pregovarati s firmom Berger o uvjetima pod kojima bi im prodala stari grad s parkom, gdje bi bilo dosta mjesta za kapelu i hodočasnike. Na to je općina Ludbreg Trg istaknula svoje pravo prvenstva i grad je prodan općini.

Za kapelu se, dakle, nije našlo podesno mjesto na užem području Ludbrega. Za takvo stanje stvari anonimni pisac okrivljuje i opet Židove. Naziva ih tuđinskim elementom koji želi gospodariti Ludbregom. Općinu Ludbreg Trg naziva židovskom nakazom koja nema ni potrebni broj stanovnika (3000), a stvorena je u vrijeme protunarodnih režima. »Rascjep stare općine postignut je tako da se denunciralo bivši zajednički odbor s protudržavnosti i neugasive mržnje odbornika drugih sela na trgovište Ludbreg... Vođe rascjepa prikazivali su sebe kao najdržavotvorniji elemenat, a proglašavali odbornike stare općine rušilačkim, antidržavnim elementom. Kod skupljanja potpisa služili su se falsifikatima...« Na kraju je još dodano i ovo: »Karakteristično je za ovu židovsko-vlašku općinu da u svemu ometa crkvu u njezinim pothvatima«.

Iz navedenog teksta vidi se da je u samom centru došlo do trvenja, a takav sukob duhova nije obećavao ništa dobra, a pogotovo za Židove.

Općina ludbreška ostala je i dalje podijeljena na unutarnju i vanjsku sve do 1945. kada je uvedena nova administrativna podjela nakon oslobođenja. Međutim, malo je Židova dočekalo dane slobode. Samo rijetki nadživjeli su svoje krvnike i grobare, ustaše i tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku.

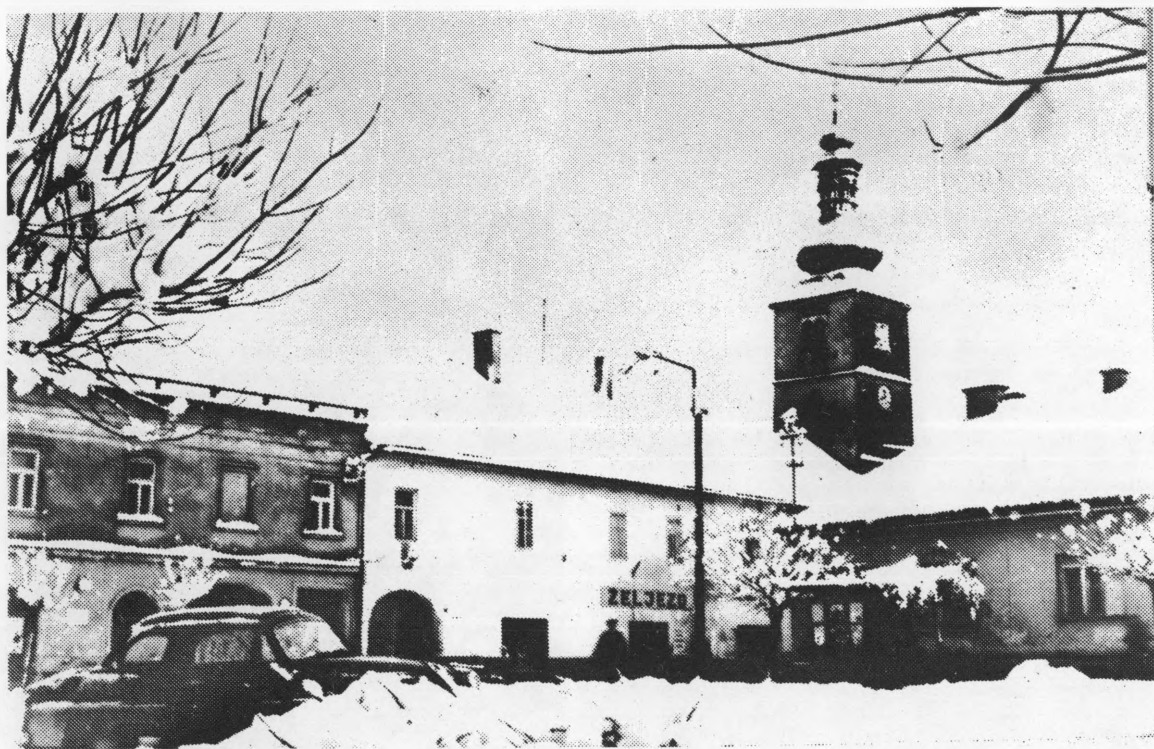
Na evropskom kopnu zacijelo nijedan narod nije doživio takvu tragediju.

Već 1941. godine oni su bili izvan zakona u svim okupiranim zemljama, pogotovo u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Postali su i opet ljudi koji nikamo ne spadaju. U lipnju je ukinuto njihovo dobrotvorno društvo »Schewra Kadischa« (Ševra Kadiša). Zabranjeno im je svako okupljanje, a već 1942. zabranjuje se ostalim građanima svaki dodir s njima.

U židovske trgovine najprije su postavljeni povjerenici, a vrlo brzo iz toga Židovi su potpuno izbačeni iz svojih dućana. Velika željezarija trgovca Zlatka Weinrebe (Vajnrebeja) povjerena je njegovom trgovačkom pomoćniku Feliksu Šambareku, bogato opremljenu trgovinu tekstila i mješovite robe Maksa Scheyera preuzeo je pisar odvjetnika Spieglera Matija Pavković, a njegov bivši poslodavac pobjegao je za vremena na teren okupiran od Talijana, gdje se još tada nije tako bijesno progonilo Židove kao ovdje kod nas. Aplerova tekstilna trgovina povjerena je ustaši Ivanu Gložiniću »Gombeku«. Privremeni direktor Ludbreške banke i štedionice postao je Ljudevit Vrančić dugogodišnji činovnik te ustanove. Bivši direktor Artur Scheyer iseljen je iz stana da bi mogao useliti ustaški logornik. Velika kuća bankara Grosa rezervirana je za zatvor.

Neke od progonjenih porodica našle su utočište u selima kod prijatelja. Porodica Apler sklonila se u Hraстовsko, a Mariška udovica Ignaca Weinrebe u Sveti Petar. (Kad je učitelj Pomer 1917. godine morao otići iz Sv. Petra, zapisao je u Spomenicu škole: »Samo mi je žao ostaviti dobrog prijatelja Ignaca Weinrebe.«)

Usprkos svim zabranama ljudi su te nesretne primali i davali im živežne namirnice. Vrbanovečki mlinar Danić primio je slijepog hrzeniččkog trgovca Frieda (Frida) sa ženom, a njihova kći Julka vratila se iz Beograda gdje je bila odgojiteljica i radila je kod Danića kao kućna pomoćnica, da bi prehranila stare i nemoćne roditelje. Ni ovog slijepog starca ustaše nisu poštedjeli. Jednoga dana došli su krvnici na kamionu da odvedu i ovu porodicu. Julku nisu našli. Bila je u Ludbregu kod moje majke. Kad se vraćala, u Preradovićevoj ulici rekla joj je jedna starica: »Ne idite dalje, Julka! Vidite, tamo pred

6. Željezarija Zlatka Weinrebe

hoštarijom, na onom kamionu, vidla sam među drugim Židovima i vaše starce.« Nato se Julka okrenula, pregažila Bednju i preko pašnjaka došla ponovo u našu kuću. Dobila je ključ od naše klijeti i tu je čekala vezu s prvim borcima. Pridružila im se u rujnu 1942. godine.

I ostali Židovi stisnuti u kakvu sobicu vlastitog stana u bijedi su dočekali 1942. godinu. Imovina im je oduzeta. Pokućstvo, rubenina, suđe, pa i bolja odijela razgrabili su bezdušnici na javnoj dražbi (ili su ono bolje već prije pokrali povjerenici). Zlato i dragocjenosti trebalo je predati u državnu riznicu, ali je od toga ostalo vrlo malo. Veći dio toga završio je u rukama grebežljivaca, kojima je povjerenost u čuvanje.

Ni templin nije bio pošteđen. Ostarjelog sedamdesetogodišnjeg rabina izbacili su iz stana, njegove stvari rasprodali, bogomolju demolirali. U ovaj stan uselio je Mijo Jednaček novodošli Međimurac kojemu je stan dodijelio kotarski predstojnik Vladimir Heim (Hajm) »jer se ovoj oblasti obratio s molbom da mu se dodijeli stan u jednoj od podržavljenih zgrada«. U bogomolji radili su potkivači ustaških konja, sve do sloma NDH.

Već 1941. godine otpremljen je u Jasenovac student medicine Rade Sattler. U logoru je bio bolničar sve do 1945. godine a tada je ubijen. Njegov brat Drago, trgovac po zanimanju, nekako se dohvatio Primorja. U Crikvenici je otvorio kantu. Majka mu je odavle slala pe-

rad, sir, mast i ostale živežne namirnice da može organizirati prehranu svojih abononata. Tada se to još moglo, ali već 1942. godine pooštren je i tamo kurs protiv Židova, zato Drago Sattler bježi k partizanima. S njima ostaje do kraja rata i Miro Scheyer.

Partizanima se pridružio dr Spigler, koji je ženu i djecu ostavio u Koprivnici. S njima se našao i Zlatko Weinrebe sa suprugom Zorom i sa dvije kćeri Mirom i Stan-
kom.

Svi ovi preživjeli su rat i vratili se 1945. godine. Ostali su, obilježeni žutom trakom s natpisom »Židov«, čekali što će dalje biti, što li će donijeti sudbina. A ta sudbina bila je gorka i čemerna.

Masovne deportacije naših Židova počele su u rujnu 1942. godine. Njihove kuće kupili su većinom Hrvati protjerani iz Međimurja. Neki su sami prodali svoje nekretnine i odselili u veće centre, ali su ih ustaše i tamo uništile i gotovo potpuno istrijebile. Preživjela je jedina Finika Grodova u Zagrebu, a u Francuskoj jedan sin Ignaca Weinrebea, već prije spomenuti Julije. U Ludbregu su oslobođenje dočekala djeca: Lobrek i Dorica Basch (Baš), unuci rabina Deutscha. Posinio ih je načelnik općine Ludbreg Trg Ljudevit Vrančić. Njihovu tetku, Gizelu Vrančić, odveli su Nijemci 4. XI 1943. Ne zna se gdje je zaglavila. Zna se da je došla do Maribora, a možda i dalje. Nestala je negdje na teritoriju pod njemačkom upravom.

S partizanima se vratio i dr Spiegler, ali ne više u Ludbreg. U Beogradu je promijenio prezime u Stanić i živio oko dva desetljeća kao visoki činovnik u saveznoj upravi.

Preživjeli su, osim Julke Fried, svi naši Židovi koji su se pridružili narodno-oslobodilačkoj vojsci.

Tragično su stradale obitelji Weiz i Sternberger (Sternberger) iz Malog Bukovca. Muškarci su odvedeni u Jasenovac, žene u Staru Gradišku. Koliko sam mogla saznati, bili su to ovi: Koloman Sternberger i njegova žena Olga, kći Vlasta stara 7 godina i mati stara 75 godina. Sestra Kolomanova, Julika, ostavila je svoje maleno dijete u pelenama kod obitelji Franje Vugrinca u Županju.

Starog Weisa i Sternbergericu ubili su ustaše, ali se ne zna kada, Koloman Sternberger umro je slomljene kičme, Branko Weis ubijen je u studenom 1944. premda je sve do smrti vršio svoj pekarski zanat u logoru. Dijete Vlasta umrlo je od bolesti u logoru, Renika Rosner poslana je na rad u Njemačku, gdje se izgubila. O ostalima nisam mogla doznati dalju sudbinu.

O ludbreškim Židovima zna se nešto više što je vidljivo iz priložene tabele. Od onih koji su odvedeni u logore nitko se nije vratio. Svi su pali kao žrtve zvijeri u ljudskoj spodobi.

Pala je i Julka Fried, ali u borbi s puškom u ruci kad su partizani napali vlak negdje u Hrvatskom zagorju.

Oni rijetki preživjeli koji su se vratili na pusta ognjišta našli su samo nepokretnu imovinu. Jedan jedini skupocjeni namještaj bio je sačuvan negdje u Malom Bukovcu. Ustanovilo se da ovo mahagoni pokućstvo pripada Miroslavu Scheyeru, sinu bankara Artura, i ono mu je vraćeno.

I ostale židovske kuće bile su prije rata bogato opremljene, ali od svega nije ostalo ništa. Trebalo se okučiti iznova.

Prvih poratnih godina radilo se na osnivanju židovske države u Pelestini. Drago Sattler i Miro Scheyer odlučili su poći u tu domovinu njihovih dalekih predaka, da bi tamo našli mir i sigurnost.

A ta nova židovska država, zvana Izrael rađala se u krvi, u vrijeme kada od onih koji su je zamislili više ni jednog nije bilo među živima. Staro židovsko geslo: »Ako te zaboravim, Jerusaleme, neka mi desnica usahne i jezik mi se osuši!« – prihvatili su sinovi koji su od starih baštinihli čežnju za izgubljenom domovinom. A nije ni čudo. Skoro dvije tisuće godina Židovi su bili ljudi bez domovine, progonjeni, obespravljeni. Malo nade u bolji život donijela im je francuska revolucija, ali ni lijepa načela: »Bratstvo, sloboda, jednakost!« – nisu mogla izmijeniti duhove u Evropi, pa ni drugdje. I u XIX vijeku nastavlja se antisemitska hajka, naročito u carskoj Rusiji. Iz ruskih gradova oni su preseljeni u okupirane zemlje, naročito u Poljsku. Oko 1870. godine Židovima je zabranjeno boraviti među Rusima zato niti ne mogu vršiti bilo kakve službe na teritoriju Velike Rusije.

1882. bježi prva grupa ruskih Židova u Palestinu. Za ovima dolaze drugi. Među progonjenim širom svijeta raste želja za stvaranjem vlastite države gdje bi njihovo potomstvo našlo domovinu i trajni mir. Oni čežnu za Jerusalemom gdje na brdu Sionu stoje ostaci njihovog hrama, kao svjedoci davnih dana moći i slave. Stvara se

7. Rudolf Apler

čitav pokret pod nazivom sionizam. Djelo Teodora Herzla (Herzla): Der Judenstaat (Židovska država) izdano 1896. potaklo je svojom propagandom na osnivanje čvrste i bogate organizacije koja je omogućila svakome Izraeliti osnivanje domaćinstva u Pelestini, ako je samo ozbiljno želio. Cionistička organizacija postoji od 1897. a već 1909. bilo je toliko doseljenika da se mogao izgraditi novi grad Tel Aviv. Godišnje bi dolazili deseci tisuća, a kad su počeli antisemitski progoni u Njemačkoj za vrijeme nacizma, došlo bi i po 70.000 Židova u staru domovinu. Ali ni ovdje ne nalaze mira. Iako su oni svaku stopu zemlje dobro plaćali, arapsko stanovništvo Pelestine mrzi ih kao nepoželjne uljeze. Sve češći su sukobi sa starosjediocima, dok konačno Pelestina nije podijeljena na tri države: Izrael, Jordan i Libanon (1948. godine). Sad je tek počeo pravi rat između Arapa i palestinskih Židova.

U ovoj lijepoj zemlji što je u starom vijeku prozvana »zemlja kojom teče med i mlijeko« danas teče krv.

Obzirom na tešku i krvavu prošlost Izraelaca nije čudo što su mnogi od njih na osmrtnice stavljali izreku starog mudraca: »Čas smrti bolji je od časa rođenja«.

IZVORI

1. Biblija, Stari zavjet – Ponovljeni zakon, Zagreb, 1968.
2. Josip Horvat: Pregled političkih događaja 1918–1929, Obzor 1860–1935, Zagreb 1935.
3. Dr V. Pavleković: Banovina Hrvatska, Zagreb 1939.
4. Enciklopedija Leksikografskog zavoda br. 3, Zagreb, 1958.
5. Prof. Julije Janković: Pabirci po povijesti Županije Varaždinske, Varaždin 1898.
6. Kanonska vizitacija Komarničkog arhidakonata 1870, Arhiv rkt. župe Ludbreg
7. Zapisnici Gospodarske podružnice za kotar Ludbreg, 1889–1899.
8. Zapisnici pjevačkog društva »Podravina«, 1908–1941, Arhiv Marije Winter
9. Arhiv Dobrovoljnog vatrogasnog društva Ludbreg
10. Arhiv rkt. župe Ludbreški sv. Đurd
11. Ivan Bočkaj: Prvi svjetski rat, rukopis, Arhiv rkt. župe Ludbreg
12. Spomenica Pučke škole Ludbreg I
13. Kotarska oblast Ludbreg, Broj: 1549/49, od 25. lipnja 1941. –Raspuštanje pol. društva
14. Anonim: »Kupnja grada«, Arhiv obitelji Vrančić, Ludbreg
15. Upute za sastav izvje o rasnoj pripadnosti, Zagreb, 1941.
16. Spomenica Osnovne škole Sv. Petar Ludbreški
17. Spomenica Osnovne škole Mali Bukovec
18. Sjećanja Adolfa Zorijana, upravitelja Vlastelinstva Martijanec, Dezidera, Grunfelda, Julke, Fried, Mihovila Tomljenovića, činovnika firme Berger
19. Vlastita korespondencija iz vremena II svj. rata